

Микола Степаненко

НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ В ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Рецензія на монографію: Дудко І. В. *Займенникове вираження категорії означеності – неозначеності в українській мові* / І. В. Дудко. – К.: Довіра, 2011. – 232 с.

Монографія Ірини Дудко, що недавно прийшла до читача, присвячена дослідженню семантичної, граматичної природи неозначених займенників, які утворюють окрему, до того ж самодостатню, підсистему в системі прономінативних слів. Щодо займенника як лексико-граматичного класу слів у сучасній українській лінгвістиці існують протилежні й суперечливі погляди. У традиційній граматиці займенник розглядають як автономну частину мови. Підставою для такої кваліфікації є те, що прономінативні лексеми мають самостійний статус: вони виконують у мові найзагальнішу дейктичну функцію – указують на особи, предмети, ознаки, кількості, але не називають їх. Водночас лінгвісти заперечують факт, згідно з яким займенники не мають “канонізованих” ознак частиномовної належності: ономазіологічного значення, морфологічних категорій, що реалізуються в межах відповідних парадигм, синтаксичної специфікації. Це й стало причиною з’яви іншого погляду, за яким займенники не бувають самостійною частиною мови, а входять до розряду іменників, прикметників. Деякі мовознавці в особну групу виокремлюють так звані прислівники займенникового походження, які “мають спільну з власне прислівниками категоріальну семантику, що є семантикою відношень, проте виражають її своєрідно <...> тільки опосередковано позначають її з конкретною ситуацією. Лише в конкретному контексті вони мають відповідне семантичне наповнення, поза контекстом позначають ознаку ознаки взагалі. Отже, займенникові прислівники становлять узагальнено-вказівний розряд прислівників із значенням “ознака ознаки”, яка лише в мовленні наповнюється конкретним змістом” (цит. за [Безпояско О. К. Граматика української мови

/ О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – С. 254]). Перелік концепцій про частиномовну сутність займенника можна продовжувати і знаходити в кожній граматичній версії сильні та слабкі місця. Проте й поданих у цій рецензії точок зору достатньо, аби пересвідчитися в актуальності монографічного дослідження Ірини Дудко. Авторка детально і кваліфіковано схарактеризувала семантичні, граматичні та функційні властивості обмеженої щодо кількісного складу групи слів, які репрезентують загальне значення предметності, атрибутивності, фокусують у своїй семантичній структурі цілий світ. Вона подала вичерпну інформацію про міграційні процеси в системі займенникових слів. Висловлені дослідницею міркування стосовно власне мовної й когнітивної сутності категорії означеності – неозначеності варті високої оцінки.

Цю категорію проаналізовано з філософського і лінгвістичного поглядів. Мовознавчий аспект проблеми, схиляється до цієї думки Ірина Дудко, “значно складніший за філософський. Якщо у філософії розглядають співвідношення двох сутностей, що беруть участь у становленні аналізованої категорії, – об’єктивної дійсності і суб’єкта, який її сприймає, то з лінгвістичного погляду з’являються ще дві – мова у функції засобу спілкування і суб’єкт, який її сприймає” [с. 12].

У монографії означеність – неозначеність інтерпретується як референційна категорія, що уможливило, з одного боку, екстраполювання її не лише на означені артиклі, але й на займенники, прикметники, описові конструкції, підрядні речення, порядок слів, просодиду тощо, а з іншого – поширення на безартиклі мови, і на українську

зосібна. Дослідниця робить спроби, і досить-таки успішні, визначити основні різномірні засоби репрезентації описуваної категорії, установлює взаємозв'язок між ними. Цілком закономірним є застосування поняття функційно-семантичного поля до означеності – неозначеності, базою для структурування якого в українській мові є морфологічні, синтаксичні, словотвірні, лексичні, лексично-синтаксичні та інші засоби, виділення в ньому центру і периферії. Одним із центрів одностайно визнано лексичний, у формуванні якого чи не найактивнішу участь беруть неозначені займенники. Статус останніх досить чітко окреслений: вони “вказують на невизначеність особи, предмета, ознаки, якості чи кількісного вияву, тобто виражають неясне, невідоме, точно не виражене загальне уявлення про особу, предмет, якість, властивість, належність, кількість, порядкове місце якогось предмета (істоти) в ряді інших” [с. 22], і мають свої семантичні, морфологічні, словотвірні, функційно-синтаксичні особливості.

І. В. Дудко здійснює детальний семантико-функційний аналіз неозначених займенників, послуговуючись при цьому описовим методом, що ґрунтується на зовнішній та внутрішній інтерпретації, прийомами дистрибутивного, компонентного й контекстологічного аналізу функціонування відповідних мовних одиниць і методикою функційного аналізу, а також прагматичним, логічним, референційним принципом. За прагматичним принципом встановлено експліцитні та імпліцитні фази мовленнєвого акту (мовець, слухач, ситуація мовлення, тло знань співрозмовників і т. ін.), який дав змогу провести глибинний семний аналіз розглянутих лексичних одиниць – від найпростішого для сприймання моменту до найпотаємнішого. А все це, зрештою, уможливило вибудування ієрархії дейктичності на рівні неозначених займенників, яка охоплює такі семантичні зони: 1) напівнеозначені (де-); 2) фіксовано-неозначені (-сь, хтозна-, казна-, бозна-); 3) нефіксовано-неозначені (-небудь, -будь, аби-, будь-). Кожна з цих зон має свої ступені означеності (дейктичності): “відоме адресантові – невідоме адресатові” (напівнеозначені прономінативи), “невідоме ні адресантові, ні адресатові” (фіксовано-неозначені займенники), “не тільки не відоме адресантові й адресатові, але й (у момент мовлення) не фіксоване взагалі (фіксація може здійснюватися після моменту мовлення)” (нефіксовано-неозначені прономінативи). Неозначені займенники, згідно з логічним принципом,

розглядаються як квантитативні, бо вони наділені здатністю виражати кількісну інформацію. Референційний принцип органічно пов'язаний із прагматичним. “Це дало підстави, – зауважує авторка монографії, – говорити про прагматизацію референції, належність її до прагматики” [с. 58]. Вона солідаризується з тими вченими, які неозначену референцію вважають частковою актуалізацією референції взагалі й закріплюють її за комунікативною сферою “відомість – невідомість об'єкта одному (слухач) або обом (мовець + слухач) учасникам процесу спілкування”.

У рецензованому дослідженні повно розглянуто семантичний потенціал і функційні можливості неозначених займенників. За співвідношенням з іменними повнозначними частинами мови (субстантивами та ад'єктивами) їх поділено на прикметникові й іменникові. Прикметниковим займенникам присвячено другий розділ роботи (“Семантика і функціонування ад'єктивних неозначених займенників”), іменниковим – третій розділ (“Семантика і функціонування субстантивних неозначених займенників”). Перше позитивне й цінне, що впадає в око, – уніфікована методика семного аналізу, вичерпність його, логічний зв'язок між виділеними вище загальними семантичними типами неозначених прономінативів і їхньою конкретною наповнюваністю: фіксовано-неозначені, нефіксовано-неозначені, напівнеозначені займенники. Семний аналіз ад'єктивних і субстантивних неозначених займенників постає як кількості етапна процедура. Найосновніша її фаза – встановлення відповідно до форманта корпусу фіксовано-неозначених, нефіксовано-неозначених і напівозначених прономінативних лексем. Не менш важливою є фаза вичленування іманентних характеристик прикметникових та іменникових неозначених займенників. Так, ад'єктивні займенники, на відміну від субстантивних, виступають у ролі детермінувальних членів, що конкретизують план змісту детермінованого компонента, “фіксують денотативний (референційний) статус імені (іменної групи)”, виражаючи “як кванторні, так і некванторні значення” [с. 65]. На жаль, поза увагою дослідниці залишилися дескриптивні структури на зразок “неозначений займенник + іменник”, у яких залежному членові відведено не лише уточнювальну, а й конститувальну роль. Ідеться про сполуки з так званими інформативно недостатніми словами, що вказують на загальні просторові, часові, причинові або будь-які інші поняття.

Наявність/відсутність прономінативних одиниць може змінювати частиномовну належність комплексу “прийменник + іменник”. Наприклад, у сполученні з первинними простими прийменниками *З*, *НА* іменники *причина*, *притичина*, *привід*, *мотив*, *підстава*, *вина*, *випадок* утворюють вторинні (відіменні) складені прийменники. Уживаючись з узгодженим атрибутивним модифікатором, ці субстантивні лексеми реалізують первинне значення: *привід* – “підстава (справжня або вигадана), причина яких-небудь дій або вчинків” [Словник української мови: В XI т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. VII. – 1976. – С. 573], *мотив* – “підстава, привід для якої-небудь дії, вчинку, причина” [там само. – Т. IV. – 1973. – С. 810]. Синтаксично залежними членами розглядуваної дескрипції можуть бути неозначені займенники *якийсь*, *який-небудь*, *будь-який*. У дескриптивній структурі “займенник + іменник” семантичною домінантою виступає детермінувальний займенник, позаяк саме він конкретизує важливою атрибутивною характеристикою (фіксовано-неозначеною або нефіксовано-неозначеною) загальне значення субстантива й цим самим надає інформативної коректності залежній адвербіально-каузальній позиції Adv + [Prep + Pron + N caus]. Пор.: *Дід розчулився через якусь причину; Дебати спалахнули з якогось приводу*. Важливо наголосити, що неозначені займенники можуть розширювати рамки дескрипції “прикметник + іменник”. Семантично значущим у трикомпонентній дескрипції “займенник + прикметник + іменник” стає синтаксично залежний ад’єктивний модифікатор. Пронімінативний модифікатор конкретизує план змісту поширювача Adv + Prep + [Pron + Adj] + Nx caus “абстрактна причина, яка не стала відомою” вказівкою на невизначеність причини, що зумовлює наслідок. Пор.: *Діти перестали вчитися з невідомої причини – Діти перестали вчитися з якоїсь невідомої причини*. Неозначені займенники можуть функціонувати також у дескриптивних структурах із просторовою та часовою детермінацією. Робота, звичайно, значно виграла б, якби цей аспект знайшов повне висвітлення в ній. Частково про нього заявлено у таких підрозділах, як “Контекстуально-синтаксичні умови функціонування ад’єктивних фіксовано-неозначених (нефіксовано-неозначених) займенників” і “Контекстуально-синтаксичні умови функціонування субстантивних фіксовано-неозначених (нефіксовано-неозначених, напівнеозначених) займенників”. Це,

звісно, побажання, яке навряд чи можна належно зреалізувати в одному дослідженні. Будемо сподіватися, що небавом І. В. Дудко візьметься за ґрунтовний опис синтаксичної поведінки неозначено-особових займенників у реченнях із локативним, темпоральним, інтенціональним типом семантики.

Повернімося знову до характеристики семного аналізу прономінативів. Наступна фаза його – з’ясування основних значень, закріплених за ад’єктивними й субстантивними неозначеними займенниками. Тут по-особливому виявився дослідницький хист авторки монографії. Вона встановила семантичний діапазон фіксовано-означеної, нефіксовано-неозначеної й напівнеозначеної дійсності, яка закладена в значеннєвому обсязі займенників, співвідносних із прикметниками та іменниками, удалася до глибинної й точної характеристики семантичної структури слів, що утворюють розряд неозначених займенників, використала ономасіологічний досвід своїх попередників, творчо й конструктивно узагальнила праці інших дослідників. Ірина Володимирівна вибудувала власну концепцію, яка за багатьма параметрами не збігається з тією, що вже міцно прижилася в лексикографічних джерелах, зокрема в Словникові української мови.

На нашу думку, у роботі є один недолік: значеннєвий діапазон прономінативних лексем, яким оперує дослідниця, не порівняно із зафіксованою в словниках семантичною структурою. Нічого не мовлено, до прикладу, про співвідношення між основним значенням і його лексико-семантичним варіантом, про можливість набуття останіми значеннєвої автономності, про відсутність в авторитетних лексикографічних працях деяких значень або лексико-семантичних варіантів значень, що не потенційно, а реально закладені в плані змісту лексеми. “Віднайдені” авторкою, вони мають право на автономію в словниках. Монографія наповнена інформацією, що добре прислужиться укладачам тлумачних, синонімічних чи інших словників.

До заслуг Ірини Володимирівни віднесено й те, що вона здійснює семний аналіз кожного компонента лексичної мікросистеми “неозначені займенники”. Такий підхід є виправданим насамперед через ту причину, що опис будь-яких закритих систем завжди вимагає скрупульозного й різнобічного дослідження кожного її конституента. Висловлені теоретичні міркування знаходять яскраве підтвердження у вигляді прикладів-ілюстра-

цій, дібраних із різножанрових функційних сфер мовлення (із художніх, публіцистичних, офіційно-ділових, наукових текстів, із щоденників, епістолярію, з усної народної творчості тощо).

Авторка володіє даром одночасно тримати на оці кілька аспектів: ідентифікувальні семантичні характеристики неозначено-особових займенників, специфічні ознаки фіксовано-не-означених, напівнеозначених прономінативних лексем, релевантні властивості кожного члена вирізнених семантичних груп, функційні можливості неозначених займенників усіх трьох різновидів. Добре, що дослідниця не оминула такого складного питання, як уживання аналізованих займенників у структурі фразеологічних сполук.

До тих розділів, у яких висвітлено контекстуально-синтаксичні умови функціонування прикметникових та іменникових неозначених займенників, зауважень немає, крім хіба що висловленого вище розмірковування про семантико-синтаксичну поведінку прономінативних лексем у дескриптивній структурі, яка заповнює в реченні програмовану основним носієм валентності правобічну позицію.

Нарешті необхідно сказати про розв'язання такої непрості проблеми, як транспозиційні процеси в складі ад'єктивних та субстантивних неозначених займенників. Усі можливі шляхи цієї трансформації зафіксовані й різнобічно описані, до того ж добре проілюстровані фактичним матеріалом. До побажань додамо ще й таке: окреме місце слід було відвести характеристиці оказіональних утворень, зосередивши зусилля на їхніх дериваційних особливостях, семантичній індивідуалізації, функційно-стильовій закріпленості.

Насамкінець зазначимо, що перед нами ґрунтовне й виконане на високому рівні наукове дослідження. Обраний І. В. Дудко семний аналіз системи “неозначені займенники”, її трьох основних підсистем (“фіксовано-неозначені займенники”, “нефіксовано-неозначені займенники”, “напівнеозначені займенники”) та всіх компонентів цих підсистем можна вважати оптимальним і таким, що відповідає сучасним тенденціям лінгвістики. Положення й висновки монографії мають значення для подальшого розвитку семасіології, функційної граматики – цих важливих царин сучасної лінгвістики.